

A NEGATIVITÁS FOGALMÁRÓL – KANT LEIBNIZ-KRITIKÁI

BLANDL BORBÁLA

Kant filozófiai hivatkozásainak pantheonjában Leibniz-cel kapcsolatban nincsenek olyan jól idézhető mondatok, mint amilyenek a Rousseau-ról és Hume-ról szóló híres idézetek. Annál fontosabb azonban a Leibniz-olvasmányok hatása, amely már első filozófiai témájú írásában (*Gondolatok az eleven erők nagyságáról*) megjelenik, és töretlenül kifejeződik Kant szinte minden olyan prekritikai szövegében, amelyben metafizikai és/vagy természetfilozófiai kérdéseket tárgyal. Ez nyilván nem független attól a ténytől, hogy az őt közvetlenül körülvevő gondolkodói közeg túlnyomórészt leibniziánus, de nem is magyarázható ezzel maradéktalanul, hiszen a Leibniz-i metafizika iránti érdeklődése és a vele való vitakészsége töretlen marad a kritikai fordulat után is.

Előadásomban egy olyan fogalom kanti életútjának rekonstrukciójára teszek kísérletet, amelyet Kant a prekritikai korszakában fejtett ki, a dinamikus anyagfogalom alapjává válik, majd *A tiszta ész kritikájában*, méghozzá annak a leginkább Leibniz-kritikájáról ismert Amfibólia-fejezetében újra felbukkan (és ezzel a felbukkanásával jócskán hagy maga után hiányérzetet).

A következőkben a logikai ellentmondás fogalmával szembeállított reális oppozícióról lesz szó.

Mi is az a "negatív mennyiségek tana" (és miért nem kerül bevezetésre végül a világbölcseletbe)?

A kérdés megválaszolásának érdekében érdemes két részre bontani a negatív mennyiségek fogalmát: negativitásra és (matematikailag kifejezhető) mennyiségre. Kant is így jár el, amikor bevezetésének első lépésénél a negativitás egy új fogalmát alkotja meg: a reális oppozícióét. A reális oppozícióat a logikai ellentmondással áll szemben. Így beszél róluk:

"[...] a logikai oppozíció (...) abban áll, hogy egyazon dologról egyidejűleg állítunk és tagadunk valamit. E logikai összekapcsolás következménye az egyáltalán semmi (*nihil negativum, irrepresentabile*), miként az ellentmondás tétele kimondja. Egy test, amely mozgásban van: valami; az a test, amelyik nem mozog, szintén valami (*cogitabile*); csakhogy az a test, amely mozog, s

ugyanabban az értelemben egyidejűleg nyugalomban is van, az egyáltalán semmi."¹

Ezzel szemben a reális oppozíció:

"az, amikor egy dolog két predikátuma ellentétes, de nem az ellentmondás tétele révén. Itt is kioltja az egyik azt, amit a másik tételez, csak hogy a következmény valami (cogitable). Egy test bizonyos irányú mozgatóereje s e test ugyanakkora törekvése ellentétes irányba nem mondanak ellent egymásnak, s predikátumokként egyidejűleg lehetségesek valamely testre nézvést. Ennek következménye a nyugalom, ami valami (representabile). Mindazonáltal igazi ellentéttel van dolgunk. Mivel azt, ami az egyik tendencia által, ha tudniillik egyedül lenne, tételeződik, a másik közömbösíti, s mindkét tendencia egy és ugyanazon dolog valódi predikátuma, s ezek egyidejűleg megilletik azt. Ennek következménye is semmi, de más értelemben, mint az ellentmondás esetében (nihil privativum, repraesentabile). Ezt a semmit ezentúl zérónak = o kívánjuk nevezni."²

A priváció és a reális ellentmondás közötti különbség későbbi tárgyalásánál Kant egy fogalmi finomítást tesz. A reális ellentmondás, bár közel áll a nihil privativum fogalmához, abban különbözik tőle, hogy:

"[a hiány] nem követel meg pozitív okot, csak annak hiányát; a [reális ellentmondás] viszont rendelkezik a tételezés igazi okával, s van egy épp akkora ellentétes oka is. Egy testben rejlő nyugalom vagy pusztán hiány, azaz a mozgás tagadása, amennyiben nincs jelen mozgatóerő; vagy megfosztás (Beraubung, privatio), amennyiben nagyon is van benne mozgatóerő, de a következményt, vagyis a mozgást kioltja egy ellentétes erő."³

Amíg a logikai ellentmondás esetében eltekintünk attól, hogy az egymásnak ellentmondó két állítás predikátumai közül melyik az állító és melyik a tagadó, a reális ellentétnél nem ez a helyzet. Bár a reális ellentét is

"egyazon dolog két predikátumának egymáshoz való viszonyán alapszik, ez a viszony azonban egészen más típusú. [...] mindkét predikátum (A és B) állító, csak hogy míg ezek következményei külön-külön a és b lennének, addig, ha e két predikátum egy szubjektumban együttesen van jelen, a következmény sem az egyik, sem a másik, tehát zéró. Tegyük fel, hogy valakinek valamekkora

---

¹ Immanuel Kant: Kísérlet a negatív mennyiségek fogalmának a világbölcséletbe való bevezetésére, In. *Prekritikai írások*, Osiris – Gond-Cura, Budapest, 2003. 223., Aradi László ford.

² Uo.

³ Uo. 229.

követelése van ($A=100$ birodalmi tallér) valakivel szemben: akkor ez egy ilyen mértékű bevétel alapja. Ugyanennek az embernek azonban tartozása is van ($B=100$ birodalmi tallér): így ez ugyanilyen mértékű kiadás alapja. A kettő együtt zérót ad ki, azaz az illető nem ad, és nem is kap pénzt. Könnyen belátható, hogy viszonylagos semmi ez a zéró, amennyiben tudniillik csak egy bizonyos következmény nincs, ahogy ebben az esetben egy bizonyos tőke (...) nincs, ezzel szemben a [logikai] ellentmondás során történő megsemmisítés esetén egyáltalán semmi sincs."⁴

Kant szerint a reális ellentmondás az alapja a negatív mennyiségek matematikai fogalmának.⁵ A reális ellentmondásnak két fontos jellemzője van a logikai ellentmondással szemben. Először is nem formai, hanem tartalmi szembenállásról van szó, másodsor pedig ennek az ellentmondásnak fokozatai vannak, és e fokozatok legalábbis elvben matematikailag kifejezhetőek.

A fenti kettős elhatárolás után (elhatárolás a nihil negatívumtól (logikai ellentmondás) és a nihil privatívumtól (metafizikai ellentmondás) Kant a következő példákat hozza a negatív mennyiségek használatára:

1. (a fizikából): az áthatolhatatlanság mint negatív vonzás
2. (a lélektanból): az utálkozás negatív vágyakozás, a gyűlölet negatív szeretet, a rútság negatív szépség, a feddés negatív dicséret.⁶

---

⁴ Uo. 224.

⁵ "Akkor negatív egy mennyiség a másikhoz képest, ha sehogymásként, csakis egymással ellentétbe állítva vehetjük együtt őket, vagyis úgy, hogy az egyik a vele egyenlő részt elveszi a másiktól. Ez természetesen igenis kölcsönviszony, s az egymással ilyen módon ellentétes mennyiségek kölcsönösen elvesznek valami egyenlőt a másiktól." uo., 225.

⁶ Ebben az esetben Kant egy összetettebb példán is megvilágítja, hogyan kell értenünk az érzelmek reális ellentétét: Egy spártai anyának azt a hírt hozzák, hogy fia az ütközetben hőshöz méltó bátorsággal harcolt a hazáért. Az öröm kellemes érzése tölti el az anyát. Hozzáfűzik, hogy a fiú a csatában dicsőséges halált halt. Ez erősen csökkenti az örömet, s kisebb mértékűvé teszi. Nevezzük az első okból fakadó öröm mértékét önmagában $4a$ -nak, s a fájdalom legyen pusztán egy tagadás $=0$, s miután mindkettőt összevontuk, az öröm mértéke $4a+0=4a$. Így hát az öröm mértéke nem csökkenne a halálhír következtében, ami hamis. Legyen hát a bátorság bizonyításából fakadó öröm $=4a$, s ami megmarad, miután a fájdalom is kifejtette hatását a második ok miatt, legyen egyenlő $3a$ -val, s így a fájdalom $=a$: ez az öröm negatívja, vagyis $-a$, s ezért lesz $4a-a=3a$." Uo., 231. o.) Ebből a levezetésből azért már eléggé látható, miért jelent problémát az, hogy Kant a reális ellentmondás fogalmát ilyen erősen ráutalta a negatív mennyiségek tanára: a mennyiségeket ugyanis nem lehet csupán "tartalmilag" és nagyjából meghatározni (a fájdalom kibélelte az örömet), hanem egzaktan kell lennie, ami az egymással reális ellentétben álló érzelmek esetében kevésbé tűnik megalapozottnak.

3. (gyakorlati világbölcselet): az erénytelenség nem csupán tagadás, hanem negatív erény (hiszen erénytelenség csak akkor fordulhat elő, ha egy lényben van belső törvény, amellyel ellentétesen cselekszik⁷, a tiltás negatív parancs, a büntetés negatív jutalom stb.

Nem sorolom tovább a kanti példákat, csupán még azt a két tételt idézem, amelyet Kant a *Kísérlet* következő szakaszában rögzít:

1. tétel: a világnak az összes természetes változása esetén nem nő, nem is csökken a pozitív összege, amennyiben azt úgy becsüljük meg, hogy az összhangban lévő (nem ellentétes) tételezéseket összeadjuk, a reális ellentéteket pedig kivonjuk egymásból.

2. tétel: az univerzum összes reális oka, ha összeadjuk azokat, melyek összhangban vannak, s kivonjuk egymásból azokat, melyek egymással ellentétesek, olyan eredményt kapunk, mely a nullával egyenlő. Önmagában véve az egész világ semmi, hacsak nem más akarata révén valami.⁸

Kant nem követi tovább a fenti két tételből adódó következményeket, és igazolásukat sem tartja feladatának, hiszen ezek nem többek "problematikusan előadott befejezetlen állításoknál"⁹. Egy fontos megjegyzést azonban még hozzáfűz az első tételhez, s ez a megjegyzés lesz az, amellyel ténylegesen Leibnizhez köti a reális ellentétek fogalmán alapuló negatív mennyiségek tanát. Ez a megjegyzés a priváció és a reális ellentétek közti különbségre vonatkozik:

"(...) gyakran nehéz megállapítani, vajon bizonyos tagadások a természetben pusztán egy meg nem lévő okból fakadó hiányok-e, vagy pedig két pozitív ok reális ellentétéből fakadó privációk. Gyakran találunk erre példát az anyagi világban. Egy test összefüggő részei valódi erőkkkel (a vonzás erőivel) gyakorolnak nyomást egymásra, s e törekvések következménye a térfogat csökkenése lenne, ha ugyanolyan valódi tevékenységek nem hatnának azonos mértékig velük szemben, az elemek visszataszítása révén, mely tevékenységek hatása jelenti az áthatolhatatlanság okát. Itt nem azért van nyugalom, mert hiányoznak a mozgatóerők, hanem mert azok egymás ellen hatnak. Éppen így vannak nyugalomban a súlyok a mérleg mindkét karján, ha az egyensúly törvényeinek megfelelően helyeztük őket az emelőre."¹⁰

---

⁷ Uo. 233.

⁸ Uo, 244.

⁹ Uo, 247.

¹⁰ Uo, 248.

A "gyakran nehéz megállapítani" ebben az esetben alighanem azt jelenti, hogy szinte sosem, illetve csak utólag, az egyensúlyi helyzet felbomlása után lehet megállapítani, hogy egy test azért van (volt) nyugalomban, mert nem hat rá semmilyen erő, vagy azért, mert az egymással ellentétes erők törekeny egyensúlya feszíti. Ez az (elvileg) pontos mennyiséggel kifejezhető, s egyben önmagát láthatatlanná tévő (nullával egyenlő) dinamikus viszonyrendszer ugyanakkor "messze az anyagi világ határain túlra is kiterjeszhető."¹¹ Kant ezt a kiterjesztést meg is teszi, méghozzá eléggé meglepő módon éppen a *Monadológia* Leibnizét megidézve:

"Éppenséggel nem szükséges, hogy amikor azt hisszük, szellemünk teljes tétlenségben van, kisebb legyen a gondolkodás és a vágyakozás reális okainak összege, mint abban az állapotban, amikor bizonyos fokig megnyilvánul ez a működés a tudat számára. [...] Valami jelentős, és úgy látom, igen helytálló rejlik Leibniz úr gondolatában: a lélek az egész univerzumot megragadja képzetalkotó képességével, jóllehet e képzeteknek csak egy végtelenül kis része világos. Mindennemű fogalomnak pusztán lelkünk belső tevékenységén kell nyugodnia. [...] A lélek gondolkodási képességének mindegyikük reális okait tartalmaznia kell, amennyi közülük csak természetes módon csak fakad belőle, s a létrejövő és elmúló ismeretek jelenségei minden látszat szerint csak mindezen tevékenységek összhangjának vagy ellentétének tulajdoníthatók."¹²

Ezek a mondatok persze a "kísérlet" részei, vagyis nagy valószínűséggel éppen olyan nehéz megállapítani a helytállóságukat, mint pontosan megállapítani az öröm és a gyász mérhető mértékét és egymáshoz viszonyított pontos mennyiségüket. Ugyanakkor fontos iránymutatásnak tekinthetők arra nézve, hogy mi volt annak a gondolatkísérletnek az eredeti tétje, amelyikből aztán a dinamikai anyagfogalom előlépett.

A Leibniz-kritika az Amfibólia-fejezetben:

Kant Leibniz-kritikájának pontos helye van a transzcendentálfilozófiai rendszerben: *A tiszta ész kritikájában*, a "Transzcendentális analitika" végén, az amfibóliákról szóló "Függelékben" található. Pontosabban: a Leibniz-kritika alkotja magát ezt a fejezetet. A fejezet a "Függelék a reflexió fogalmainak amfibóliájáról, mely az értelem empirikus és transzcendentális használatának felcseréléséből ered" címet viseli, és egyfajta átmenetet képez az értelem analitikája és az ész dialektikája között. Kant ebben a fejezetben négy reflexió fogalompárt vezet be, amelyek segítségével végrehajthatjuk a

---

¹¹ Uo. 249.

¹² Uo.

"transzcendentális reflexiót", vagyis azt a gondolati aktust, amellyel meghatározzuk a számunkra adott képzetek eredetét. A transzcendentális reflexióra azért van szükség, hogy alkalmazásával elkerüljük azt a sajátos gondolkodási hibát, amelyet Kant amfibóliának, csúsztatásnak nevez. A transzcendentális csúsztatás annyit tesz, hogy összekeverjük vagyis inkább meghamisítjuk a képzeiteinket, a reflexió segítségével pedig azt kell megállapítanunk, hogy "a képzeitem a tiszta értelem vagy az érzéki szemlélet képzeiteiként hasonlíttatnak-e össze egymással"¹³. Kant összesen háromszor fejt ki ennek mikéntjét az Amfibólia-fejezetben: az első megfogalmazás után tipográfiaileg is elválasztott megjegyzésben, majd pedig a megjegyzés után egy csillaggal elválasztott fejezetben teszi ugyanezt. Az első kifejtésben így foglalja össze a transzcendentális reflexió lényegét:

"... a transzcendentális reflexió (mely magukra a tárgyakra irányul) magában foglalja a képzetek objektív összehasonlítása lehetőségének alapját, és így döntően különbözik a logikai reflexiótól, mivel a kettő nem ugyanahhoz a megismerőképeséghez tartozik. A transzcendentális reflexió: kötelesség, melyet senki nem háríthat el magától, ha a priori ítéletet kíván a dolgokról alkotni."¹⁴

A transzcendentális reflexiót a reflexiók fogalmak segítségével kell végrehajtani. Ez a négy fogalom-pár sorban: 1. Egyformaság és különbözőség; 2. Összhang és ellentmondás; 3. Belső és külső; 4. Anyag és forma. Eltekintek most a reflexiók fogalmak első megjelenésének szorosabb elemzésétől, mert bár önmagukban is izgalmasak, de most inkább a "filozófiai helyük" és ezzel összefüggésben a Leibniz-cel való kapcsolatuk az, ami érdekes. Az amfibóliákhoz írt megjegyzésben Kant a következőket mondja a fogalmak újbóli felsorolása előtt:

"A reflexió fogalmairól alkotott táblázatunk azt a nem várt előnyt nyújtja nekünk, hogy feltárja Leibniz tanításának, e tan minden részének megkülönböztető vonását és egyszersmind e merő félreértésen alapuló, sajátos gondolkodásmód legfőbb alapját. (...) Leibniz intellektualizálta a jelenségeket, míg Locke, noologikus rendszerének megfelelően (...) szenzualizálta az értelmi fogalmakat, azt tartván róluk, hogy nem egyebek a reflexió empirikus vagy elvont fogalmainál (...) ahelyett, hogy a képzetek két egészen különböző forrását keresték volna az értelemben és az érzékekben, de két olyan formát,

---

¹³ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz, Budapest, 2009. 276. [B 317]

¹⁴ Uo.

amelyek csak egymással összekapcsolva képesek objektív erejű ítéletet alkotni..."¹⁵

A fenti általános kijelentésen kívül (tudniillik hogy Leibniz – és Locke – nem tett különbséget a jelenségek és a magánvaló dolgok között), a reflexiók fogalmak táblázatának van még fontos mondanivalója a leibnizi filozófiával kapcsolatban, ugyanis a reflexiók fogalmak táblázatának mindegyik fogalom-párja a leibnizi filozófia fontos metafizikai elveivel áll kapcsolatban.¹⁶ 1. A megkülönböztethetetlenek azonosságának elve az azonosság és különbözőség reflexiók fogalmain alapul: mivel Leibniz nem vette figyelembe a képzetek kettős származását, mondja Kant, "a megkülönböztethetetlenek azonosságának elvét óhatatlanul ki kellett terjesztenie az érzékek tárgyaira is, jóllehet ez az elv csak a dolgok egyáltalán mint dolgok puszta fogalmaira érvényes, s így abba a hitbe ringatta magát, hogy ily módon nem kis mértékben gyarapította a természetre vonatkozó tudásunkat."¹⁷ 2. A második reflexiók fogalom-pár, az összhang és ellentmondás lesz az, amelyik a témánkhoz közvetlenül kapcsolódik, mivel itt kerül elő újra a reális ellentmondás fogalma. A másik három fogalom-pár esetével szemben itt nem egy Leibniznek tulajdonított elvről van szó, hanem egy olyanról, amelyre maga Leibniz is támaszkodott ugyan, de valójában csak követői építették be metafizikájukba: ez a rossz negációként való értelmezése (amellyel Kant a reális ellentmondás fogalmát állította szembe). Kant így ír erről az Amfibóliához fűzött megjegyzésben: "Eme tétel szerint ... minden rossz csupán a teremtmények korlátozott voltának következménye, azaz negáció, mert ez az egyedüli, ami a realitásnak ellentmond (a dolog egyáltalán mint dolog puszta fogalmában így is van, de nem a dologban mint jelenségekben)."¹⁸ A valóságos ellentmondás ezzel szemben "mindenütt megjelenik, ahol fennáll az $A=B=0$, ahol tehát két realitás egyazon szubjektumban kapcsolódik össze, s az egyik kioltja a másik hatását. A természetben lépten-nyomon találkozunk ilyen hatásokkal és visszahatásokkal..."¹⁹ A reális, erőkön alapuló ellentmondás további tárgyalása *A természettudomány metafizikai alapelvei* körébe tartozik majd, ahol az általános mechanika a priori alapszabályaként tisztázódik az is, hogy a reális ellentmondás empirikus feltétele az irányok ellentétessége. A rossz negációként való értelmezése metafizikai tézisének transzcendentálfilozófiai

---

¹⁵ Uo. 283. [B 327]

¹⁶ Ehhez lásd: Michael Wolff: *Der Begriff der Widerspruchs. Eine Studie zur Dialektik Kants und Hegels*, Eule der Minerva Verlag, Berlin, 2017. 3. kiadás.

¹⁷ Uo. 283-284. [B 328]

¹⁸ Uo. 285. [B 329]

¹⁹ Uo. 284. [B 329]

tárgyalása pedig *A tiszta ész kritikájának* „A transzcendentális ideálról (*Prototypon transcendentale*)” fejezetében kerül sor. Kant itt a negáció fogalmát a realitás teljességének korlátozásaként értelmezi: „Ha tehát az ész által végrehajtott teljes meghatározás számára valamiféle transzcendentális szubsztátum szolgál alapul, ha mintegy ez tartalmazza azon anyag egész készletét, melyből a dolgok valamennyi lehetséges predikátuma meríthető, akkor ez a szubsztátum nem egyéb, mint a realitás teljességének (*omnitude realitatis*) ideája. Így aztán az igazi tagadás mindig csak *korlátozás...*”. A tagadás mint a valóság teljességének részleges meghatározások segítségével történő korlátozása pedig a korlátozatlanok egy olyan felfogását implikálja, amely a spinozai filozófiától való elhatárolódást is szükségessé teszi Kant számára: „...a legfőbb realitás az összes dolog lehetőségének *alapja* és nem az *összessége*, s a dolgok sokfélesége nem magának az eredendő lénynek a korlátozásán, hanem *folymányainak teljességén* nyugszik...”²⁰

A harmadik reflexiós fogalom párral (külső/belső) kapcsolatos amfibóliát az előre meghatározott harmónia elvének alkalmazásával követi el Leibniz, Kant szerint a következőképpen:

"A leibnizi monadológia egyedüli alapja, hogy (...) csupán értelmi viszonyként alkotott képzetet a belső és külső különbségéről. (...) a szubsztanciák lehetséges kölcsönviszonyának elve Leibniznél nem lehetett fizikai hatás, hanem valamilyen előre meghatározott harmóniát kellett rögzítenie. Mert ha minden monász csupán belsőleg tevékeny, azaz a tulajdon képzeivel foglalkozik, úgy az egyik szubsztancia képzeiteinek állapota semmiféle hatásösszefüggésben nem állhat a másik szubsztancia képzeiteinek állapotával, hanem valamilyen harmadik oknak kell összhangot teremtenie benső állapotaik között (...) amelynek létezésüket és állandóságukat köszönniük kell, ennél fogva azt is, hogy általános törvényeknek megfelelő, kölcsönös összhang van közöttük."²¹

A negyedik reflexiós fogalom párra (anyag/forma) pedig a tér és az idő leibnizi felfogásával lesz kapcsolatba hozható:

"kizárólag a transzcendentális reflexió ugyanezen eltévelyedéséből származik Leibniz híres tanítása a térről és az időről, mely intellektualizálja az

---

²⁰ Kant: *A tiszta ész kritikája*, 471-472. [B 606-607]

²¹ Uo. 286. [B 331] Allison egy 2012-ben megjelent tanulmányában felveti, hogy az előre meghatározott harmónia elvének ez az elemzése jeleníti meg Kant számára a "transzcendentális káosszal" szembeállított "empirikus káoszt", ld.: H. E. Allison: „The Critique of Judgement as a True Apology of Leibniz”, In. Uő.: *Essays on Kant*. Oxford University Press, 2012. 189-200.

érzékelés eme formáit. (...) Leibniz a teret a szubsztanciák kölcsönviszonyának meghatározott rendjeként gondolta el, az időt pedig állapotaik dinamikai egymásutánjaként. De a tér és az idő sajátos (...) jellegzetességét Leibniz e fogalmak zavaros voltának tulajdonította; ez magyarázta volna, hogy ami nem egyéb dinamikai viszonyok puszta formájánál, az mégis már meglévő és magukat a dolgokat megelőző szemléletnek tűnt föl."²²

Összegezve: Amikor Kant *A tiszta ész kritikájában* bírálja Leibniz filozófiáját, a gondolkodási hibák egy egészen sajátos formáját köti hozzá. Az amfibóliák elemzésekor ugyan feltűnik Locke neve is, mintegy ellentételezve a Leibniz által elkövetett hibát (szembeállítva az "intellektualizálást" a "szenzualizálással"), de az amfibóliákból következő elvek tárgyalásakor nyoma sincs már semmiféle szimmetriának ezügyben, a "Locke-i filozófia" alapelvei nem jelennek meg az elemzésben. A reflexiós fogalmak táblázata ugyanakkor nagy vonalakban a kategóriatáblát követi, így Leibniz filozófiája abba a kitüntetett pozícióba kerül Kant filozófiáján belül, hogy lényegében egyedüli történeti példaként alapul szolgál a transzcendentális fogalmak egy sajátos kiterjesztéséhez.

Nem véletlen ugyanakkor, hogy a transzcendentális reflexió tana egészen más irányt vesz majd a következő években - a leibnizi metafizikával túlságosan is szorosan összekötött reflexiós fogalmak tana helyett az ítélőerő tanává válik az *Ítélőerő kritikájában*. A reális ellentmondás fogalma pedig nem a transzcendentális elveket tárgyaló kritikákban, hanem a természettudomány metafizikai elvei között találja meg a helyét a rendszerben és ezzel az Opus Postumum lezáratlan átmenet-tervezetének részévé válik.

---

²² Kant: *A tiszta ész kritikája*, 286. [B 332]